

«Ես միտի կռուիմ, ու դուն միտի արձայնուն»

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՅ ՎԷՐՔԻ ԱՆՏԱՆԵԼԻ ՑԱԽԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ

ՈՒՌԲԵՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ

Կարենայ ըմբռնելու համար Վազգէն Շուշանեանի գրականութիւնը պիտի ճանաչել եղեռնը, հսկայ, աներեւակայելի ու անպատմելի աղէտը՝ իր անվերադարձ հոգեբանական եւ սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական ազդեցութեամբ ու հետեւանքներով: Կարենայ ըմբռնելու համար Վազգէն Շուշանեանի գրականութիւնը պիտի ճանաչել նաեւ 1920-ականներին Փարիզը իր կենցաղային ու մշակութային իւրայատկութիւններով, Փարիզը՝ որ ապաստան եղաւ եղեռնը վերապրած խլեակներին, անապատի որբերին համար: Այդ ճանաչողութեան մէջ կարելի է գտնել արմատը այն հոգեբանութեան ու այն պայմանների որոնք ձեւաւորեցին այդ սերնդի աշխարհայեացքը, գրական ու գաղափարական ուղղութիւնն ու յատկանշները: Այդ ճանաչողութեան մէջ կարելի է գտնել հնարաւոր բացատրութիւնը՝ թէ ինչո՞ւ Շահան Շահնուրի վիպական բայց կեանքին այնքան մօտիկ հերոսները, այդպէս կրքոտ ու դառնութեամբ լեցուն, սուր քննադատութեան են ենթարկուում, ծաղրուում ու այրանում են հայ մշակոյթի հին ու նոր մեծութիւններ ու պատմական արժէքներ, հայ նախնիներ ու նրանց փոխանցած քրիստոնէական ուսմունք, նոյնիսկ՝ զրանք Աղէտի պատասխանատուներ համարելով, ժխտում ու քանդում են նախա-Եղեռնեան հիմքերը, սկզբունքներն ու հաւատամքները՝ նորը կառուցելու մոլուցքով: Ինչո՞ւ է Կարօ Փոլատեանի հերոսը այդպէս անկար ցատումով ու յուսախար հրաժարում այն ամեն ինչից որ հայկական է, փախչում հայկականութիւնից, հրաժարում հայութիւնից: Ինչո՞ւ է Զարեհ Որբունին իր հերոսի մէջ ղնում մայր ու զաւակ կամ քոյր ու եղբայր յարաբերութեան էն ամենա-անբնականը: Ժամանակի ֆրանսիական գրականութեան մէջ սիրուած թեմաների ազդեցութիւն, թէ եղեռնի կործանիչ ստուերը՝ մարդկային նուիրական յարաբերութիւնների վրայ: Ինչո՞ւ Վազգէն Շուշանեանը, որ կարծես խտացումն է այդ բոլորի, ապրեց անցելի մէջ, տառապեց ու չկարողացաւ ձեռնադատուել որբի հոգեբանութիւնից: Անապատի այս որբերը հասակ նետեցին բայց մնացին «չափահաս որբեր»:⁽¹⁾ Նրանց գրականութեան մէջ եղեռնն է արձագանքում, եղեռնի հետեւանքներն են խօսում՝ առանց ուղղակի եղեռնը թեմայականացնելու: Նրանց գրական ստեղծագործութիւնները թէեւ իրարուց շատ տարբեր բայց մի բան ունեն ընդհանրական՝ զրանց հեղինակները եղեռնի հոգեբանական հարուածն են կրել, հայրենի հողից արմատախիլ՝ օտար աշխարհ են ընկել:

Յեւ-Եղեռնեան Սփիւռքի գրականութիւնը այս սերն-

դի մուտքով, արտայայտչական անկաշկանդ թուիչքով, շեղուեց նախա-Եղեռնեան աւանդութիւններից եւ ընդունուած գրական նորմերից ու զարգացման միանգամայն նոր ուղղութեան մէջ մտաւ: Ի տարբերութիւն Միջին Արեւելքում ու Ամերիկայում ստեղծագործող իրենց սերնդակիցների, Փարիզի տղաքը—ինչպէս Յակոբ Օշականն է նրանց անուանում—շատ հազուադէպ փորձեցին ջարդի ու աքսորի սարսափելի տեսարանները նկարագրել: Աղէտը գրական թեմա էր, այլ ճնշից բայց լռելեան ներկայութիւն նրանց կեանքերում, նրանց մանկութեան յուշերի կիզակէտում: Աղէտը ազդեցութիւն էր մնայուն, անջնջելի:

Կեանքը

Վազգէն (Օննիկ) Շուշանեանը ծնուել էր 1903 թուին Արեւելեան Թրակիայի Ռոդոսթօ քաղաքում (այժմու Թեքիրդազ), Մարմարայի ափին, Օսմանեան Կայսրութեան եւրոպական մասում: Տարրական դպրոցը հազիւ էր աւարտել երբ տեղահանութիւնը սկսեց եւ նա իր ընտանիքի հետ աքսորի երկար ու տառապալից ճամբան բռնեց՝ Գոնիայից Պոլիս, Բուլանթը, Տարսոն, Ղաթմա, Հալէպ մինչեւ Դեր-Զօր: Այստեղ, ինքը մենակ էր արդէն, մէկ առ մէկ ընկել, կորչել էին նրա հարազատները: Կեանքը դժուար էր, մի կտոր հացի պայքարը առօրեայ տաժանք՝ ցերեկները մի փոր հացի «աշխատանք» գտնելով ու գիշերները փողոցի շների հետ կեղտոտ առուներում քուն մտնելով:

Սպանդանոցից հրաշքով ազատուած, պատանի Վազգէնը վերադառնում է իր հօրենական տուն՝ Ռոդոսթօ: Տունը դատարկ էր, թալանուած, իսկ հարազատներից ոչ ոք չէր վերադարձել: Վազգէնին մի նոր, երկար ճանապարհորդութիւն էր վիճակուած՝ Պոլիս, Երեւան, Բայազէտ, Ղարաքիլիսա, Թիֆլիս Բաթումի, յետոյ նորից Պոլիս, ապա՝ Նիւ Եորք, յետ՝ Պոլիս... միշտ հալածուած, դժուարին գոյապայքարի մէջ ընկնում: 1922-ին Շուշանեանը վերջնականապէս հաստատուում է Փարիզ իր թշուառ կեանքը «զրկանքների շարունակուող շղթայ»ն քարշ տալու՝ մինչեւ մահը 1941-ին:

Արմաշում, ապա՝ Պոլսում Շուշանեանը որբանոցում է ապրում եւ իր պէս որբ տղաների հետ երկրագործական վարժարան յաճախում: Փարիզում բանուորութեամբ է հոգում իր ապրուստը մինչեւ հասցնում է յաճախել Սորբոնի համալսարան եւ մասնագիտանալ կաթնային արդիւնաբերութեան մէջ: Մահանում է հիւանդանոցում, ինչ որ թոքերի

հիւանդութիւնից, մենակ ու բոլորից մոռացուած:

Շուշանեանը գրական ասպարէզ է մտնում 1920-ական թուականներին, մի քանի ծածկանուններով բանաստեղծութիւններ հրատարակելով, բայց նրա մեծ յաջողութիւնը արձակի մէջ է: 1925-ին լոյս է տեսնում «Սիրոյ եւ արկածի տղաքը», որին յաջորդում են «Գարնանային սիրոյ հեղ նամակներ», «Ամրան գիշերներ», «Հին երգի կտոր մըն էր», «Ճերմակ Վարսենիկ» եւ այլ գործեր:

Շուշանեանի կեանքում մեծ իրադարձութիւն է եղել «Մենք» շարժումը եւ իր մասնակցութիւնը այդ շարժման: Այս յօդուածի սահմաններից դուրս է շարժման մասին ընդլայնուելը, մանաւանդ՝ որ Շուշանեանի գրականութեան մէջ տեսանելի է այդ շարժման առաջադրանքների նշանակալից ազդեցութիւնը:⁽²⁾ Այնուամենայնիւ, մնալու համար Շուշանեանի կենսագրական գծերի մէջ, աւելացնեմ, որ շարժման գլխաւոր դէմքերից Շաւարշ Նարդունու վկայութեամբ, «Մենք»-ի շուրջ հաւաքուած գրողներն ու բանաստեղծները դէմ են եղել Շուշանեանի մասնակցութեանը: Նարդունու միջամտութեամբ եւ պնդումով է Շուշանեանը ընդունուել եւ նշանակուել շարժման անունը կրող պարբերաթերթի խմբագրի՝ Նիկողայոս Սարաֆեանի հետ աշխատելու:⁽³⁾ Շուշանեանը մնաց ու գործեց որպէս «Մենք»-ի նուիրեալ անդամ: Մեծ յոյսեր կապեց նրա հետ եւ մեծ յուսախաբուութիւն ապրեց երբ կազմալուծուեց «Մենք»-ը եւ դադարեց պարբերաթերթի հրատարակութիւնը: Հաւանաբար այս յուսախաբութեան արտայայտութիւնն է նրա մէկ գրութիւնը. «... մեծ բաներ ընելու համար ճամբու ընկերներու պակաս էր տառապիմ: Որու հետ որ կ'երթամ»՝ գիս կը ձգեմ կէս ճամբան իմ բոլոր խանդավառութիւններուս հետ միացալ ու կը վերադառնամ իրենց պզտիկ հրեւանգներուն»:⁽⁴⁾

Մանկութեան յուշերը

Մանկութիւնը յիշելը բնական երեւոյթ է մարդու կեանքում: Յիշում ենք մեր մանկութեան օրերը՝ ուրախ, տխուր, քաղցր կամ դառն պատահարներն ու երեւոյթները: Բայցեւայնպէս, այդ յիշողութիւնները, որոնք միշտ էլ որ դրոշմուած մնում են մեր մտքերում, ընդհանրապէս մեծ ազդեցութիւն կամ դեր չեն ունենում մեր կեանքում: Մանաւանդ՝ աւելի քիչ առիթ ունենք յետ նայելու եթէ կարողացել ենք յաջողել, մեր շրջապատի ու միջավայրի հետ համընթաց եւ համահունչ ապրել: Եղեռնին որբացած սերնդի, մանաւանդ՝ Վազգէն Շուշանեանի համար մանկութեան յուշերը անմոռանալի մնացին ու անջնջելի ազդեցութիւն թողեցին: Այդ սերունդը չկարողացաւ Եղեռնի իր աղիտալի փորձառութիւնը, trauma-ն, հոգեվերլուծման բովից անցկացնել որպէսզի կարողանայ այդ գործընթացում ապաքինման ճամփաներ գտնել, trauma-ն մնաց հում, չմարսուած, եւ իր գլուխը բարձրացրեց երբ մի զոյգն խօսք, բառ, տեսարան, ձայն, նոյնիսկ հոտ ու համ նրանց զգայարաններին դիպաւ ու յիշեցրեց: Եւ նրանք յանձնուեցին անպաշտպան ու փոխադրուեցին մի այլ վայր ու ժամանակ, վեր-ապրելու նորից ապրելու անցեալի մի սարսափելի կամ նոյնիսկ երանելի դէպք:

Մանկութեան տեսարաններն ու քաղցր յուշերը յարատեւ ներկայութիւն էին Շուշանեանի կեանքում, մի տեսակ ապաւէն՝ փախուստ տալու համար փարիզեան շքեղութիւններից ու շուշայտ կեանքից, որ արհեստական, կեղծ ու անբնական էին նրա համար: Նա համեմատութեան է դնում

հայրենի օճախի տաքուկ մթնոլորտն ու այն շրջապատող շքեղ բնութիւնը ներկայի փարիզեան կեանքի ու մարդկային յարաբերութիւնների հետ, որոնց երբեք չկարողացաւ ընտելանալ: Նա իր ծննդավայր գիւղի պարզ ու անպաճոյճ, հարազատ կեանքն էր երազում,

Որովհետեւ, երբ ես պզտիկ ու մեծ աչքերով տղայ մըն էի, կանաչախիտ պարտէզի մը խորը նետուած, ընդարձակ ու գիւղական տան մը մէջ, մեր լուսառատ, կանաչազարդ ու աղուոր գիւղաֆաղափն ծոցը, կեանքը այսպէս էր: Օրերը աւելի պայծառ էին ու առտուան լոյսը տաք՝ մեր մանուկ ուսերուն վրայ: Հոն, տղաքն ու աղջիկները հեղզ ու խոնջած էին այսպէս, վերջալոյսէն առաջ, անոնց ձեռքերը, տաք ու բարի բերանները, երիտասարդ ու խենթ մարմինները՝ անարի ու տգէտ չէին այսպէս: Ուրախութիւնը մեծ ու մաքուր էր անոնց վրայ, լոյսը՝ պարզ ու գիւղական: Անոնք կը սիրէին ծաղիկներն ու երգերը ու արկածի եւ սիրոյ ծարաւը կ'արբեցնէր զիրենց:⁽⁵⁾

Երջանիկ մանկութեան յուշերը երբեմն միակ ապաւէնն էին՝ ներկայի տխուր իրականութիւնից փախչելու, «աքսորեալ» կեանքի միակ ուրախութիւնը: Շուշանեանը ընդունում է, որ «Փոքրիկ բաներ են այս բոլորը, անցնան յիշատակներ, որ հունը գտած ու երջանիկ մարդ մը պէտք է վաղուց մոռցած ըլլայ, մինչդեռ ամեն օր, այս փոքրիկ բաները մտքիս հորիզոնի վրայ կը կուտակուին անընդհատ, կարգով ու շտապով կը վերադառնան ինծի եւ ես կը վերադառնամ հայրենական մեր խաղաւետ տան...»:⁽⁶⁾ Շուշանեանի «Երկիր յիշատակաց» աշխատութիւնը հայելին է նրա պատկերացրած երանելի մանկութեան եւ նրա սրտում բուն դրած տառապալից կարօտի: Այդ աշխատութեան եւ ընդհանրապէս Շուշանեանի ստեղծագործութիւններում յաճախ ենք հանդիպում «Յիշատակը մեր միակ ապաւէնն է»⁽⁷⁾ կամ նոյն միտքը պարունակող մէկ այլ արտայայտութեան: Ինքը միշտ այնտեղ է, իր յիշատակների ապահով օթեւանում. «Ահա հոս եմ, բայց կը փախմ մազերս հովիւն, ձեռքերս արծակ, սիրտս նետած գարնան յաղթութեան, յիշատակ դարձած գիւղին ճամբաներէն»:⁽⁸⁾ Ծակատագիրը նրան շատ վայրեր նետեց: Դրանցից ոչ մէկում չզգաց հայրենի տան հարազատութիւնը, նոյնիսկ Ֆրանսիայում ուր հաստատուել էր վերջնականապէս՝ նոր բոյն չհիշելու մտադրութեամբ — բայց ի հարկէ ո'չ վճռականութեամբ: «Կը սիրեմ մեր կորստած տունը ինչպէս գիւղի տղայ մը կը սիրէ իր առաջին սիրուհին: Երբ կը ճայիմ անցեալի մշուշին մեր տանը աւերակներուն, աչքերս կը խոնաւան ու ծանր ցաւ մը կը նստի կուրծքիս ... մեր տունը ... մեր տունը ... ո'վ չի գիտեր, թէ ինչ մեծ երջանկութիւն է ունենալ մտերիմ անկիւն մը ...»:⁽⁹⁾

Նա մնաց անտունի՝ հարազատ երգիքի անվերջանալի փնտռումների դատապարտուած:

Ինչպէս կոյր մը, որ մինչեւ իր մահը կ'ապրի իր անցեալի յիշատակներուն մէջ տառապելով, փնտռելով ամեն բոլոր անցեալի բարիքները ու չի գտնելով, երբեմն խածնելով շրթունքները երբ աչքերը պիտի պայթին կորստած սիրեցեալ ձեւերու, տեսարաններու ու դէմքերու կարօտէն ... այնպէս ալ ես մեր տունը կը փնտռեմ ամենուրեք ու քեզ... Ամեն տուն տէր ունի հոս ու ամեն սիրտ սէր, ես անտուն ու շրջմոլիկ տղայ՝ չեմ գիտեր ո'ւր կանգ առնեմ, երբ չար ու դաւադիր

Ո՞վ է մտաւորականը

ՎԱԶԳԷՆ ՇՈՒՇԱՆԵԱՆ

Քաղաքացիական քաջութիւն, ինքնավստահութիւն, հաստատականութիւն, անշահախնդրութիւն, արեւմտահայկա՞նք դէպի դիւրին ու ածան հաճոյցները ու գրեթէ միշտ ձերբազատում՝ դրամին ահարկու իշխանութեան...

Չկայ պատուի տիրոջ մը, որ հայ կեանքը աւելի դիւրութեամբ նետէր առաջին հանդիպողին ուսերուն, քան թէ մտաւորականի այս ցնցոտին: Հայ եկեղեցիին քահանաներն անգամ քառասունքը աւարտելէ յետոյ միայն իրաւունք ունին իրենց համեմեմի փիլոսոփայութեան մը աւարտողն իսկ՝ քիչ մը չ'ամենար անգամ, եթէ զինքը մտաւորական յորձորը:

Որո՞նք են իրապէս մտաւորականութեան գլխաւոր, զատորոշող յատկանիշները: Ուսումն ու զարգացումը, հմտութիւնն ու մշակութային միւս տարրերը, տաղանդն ու բնական ձիրքերը, գիտութիւնն ու փորձառութիւնը, ընթերցողներն ու ասոնց ընկերացող մասնայատկութիւնները կը բաւեն միթէ որեւէ անհատի մտաւորական բարձր տիրոջոյ տալու համար: Անտարակոյս ոչ:

Մարդ կրնայ, առանձին, պատմութեան վերաբերեալ հսկայ գրականութիւն լսել: Տարիներ հակիլ պատմական աշխատութիւններու վրայ ու այդ ընթերցողներէն դուրս գալ պարկեշտ ընթերցողի պզտիկ վկայականով մը միայն: Ի՞նչ որ ճիշդ է պատմութեան համար՝ ճիշդ է նաեւ մարդկային մտքի բոլոր միւս կալուածներուն առնչութեամբ: Ո՛չ բնական գիտութիւններու յամառ ընթերցողը, ո՛չ ալ փիլիսոփայութեան յարատեւ սիրողը, ո՛չ արուեստներու, գրականութեան ու մատենագրութեան սիրահարը եւ ո՛չ ալ զարգացած ու մտքով հետաքրքիր բժիշկը, ո՛չ բանասիրական մատենաներու վրայ տարիներ աչքի լոյս սպառողը, ո՛չ ալ բազմաթիւ երկիրներու քաղաքական ու տնտեսական աշխարհագրութիւնը գոց գիտցող անպայման կերպով մտաւորականութեան մաս կը կազմէ:

Մտաւորականը նկարագրի ու

անհատականութեան տէր է, երբ ընդունակ է կարեւորութիւն չտալու շուրջէն բարձրացող ամեն հայհուհի: Ընտրելէ յետոյ իր ճամբան, որ իրը չէ՝ այլ այն հաւաքականութեան, որուն ծոցէն ինք բարձրացած է եւ որուն հետ կը նոյնանայ,՝ երբ ընդունակ է առաջանալու անտեղիտայի վճռականութեամբ մը, այդ նոյն հաւաքականութեան հետ, դիմելու համար դէպի կեանք բարձրագոյն ու աւելի բարձր ձեւերու:

Քաղաքացիական քաջութիւն, ինքնավստահութիւն, հաստատականութիւն, անշահախնդրութիւն, արհամարհանք դէպի դիւրին ու ածան հաճոյքները ու գրեթէ միշտ ձերբազատում՝ դրամին ահարկու իշխանութեանէն,՝ ահա նկարագրի կարգ մը գծեր, որ մտաւորականին կ'ընծայեն բացառիկ կարկառ մը: Նախաձեռնութեան ոգի, ձեռներէցութիւն, յստակատեսու-

գիշերը կ'իջնէ ճամբուն վրայ:⁽¹⁰⁾

Շուշանեանի կեանքը հարազատ պատճէնն է իր պէս որբացած, ծնողներին թուրքի վայրագութեանը զոհ տուած տղաների, որոնք թափառեցին անհիւրընկալ երկիրներէ տակ, ու ոչ մի տեղ պատկանելիութեան զգացումով չ'ներշնչուեցին. «Հալէպի մէջ պիտի հայիոյէի Աստուծոյ եւ իր երկրային մուկերի կնքում: Փարիզի մէջ շաբաթներով Պապէօֆի⁽¹¹⁾ պէս չոր հաց ու յեղափոխութիւն կը կրծէի... Թիֆլիսի մէջ վրացիները պիտի արեւմտահայ եմ... Մարտիլի գոյիներուն մէջ ամէնայն ամբողջ հայ ժողովուրդին համար»:⁽¹²⁾

Որբութեան ցարը

Յեղասպանութեան տարիներին կրած աղիտալի տառապանքը խլեց նրանցից անմեղ ու անհոգ մանկութիւնը: Նրանց հոգում տեղաւորեց մի անշէջ փոթորիկ, որ որբութեան ցաւով է խտրորոշուած: Որբութեան ու միայնակութեան սարսափն ու ցաւը սրտներին ամբան շողից այրուող ու ձմրան ցրտից կապտած բոբիկ ոտներով մի կտոր հաց մուրացին ու բախուեցին բիրտ անցորդին ու անսիրտ ու անտարբեր ազգականին: Կարծես ողջ մնալու, Աղէտը վերապրելու բնագոյնի մղումով, կիսամերկ ու միշտ քաղցած, դեռատի տարիքում սովորեցին «բնութեան օրէնքը», որ միշտ ի վնաս աղքատի, թոյլի ու անպաշտպանի է գործում եւ այս բիրտ աշխարհում պարտադրում է շեղուել գոյապայքարի ընդունելի, ազնիւ ճանապարհներէ: Նենգ ու կեղտոտ կոխը նոյն տեսակ գէնք է պահանջում՝ «Նշանախօսքը բիրտ ու գոեհիկ կոռի՛ խլէ, գողցիր, կողոպտէ, յափշ-

տակէ»:⁽¹³⁾ Սա է բնութեան օրէնքը: Սա է որբի կերպարը Շուշանեանի «Վասն պատրանաթափ մանկութեան եւ մնացուն աղքատութեան» աշխատութեան ընդմիջից ցոլացող: Սա է որբի ցաւը Լեւոն Զաւէն Սիւրմեալեանի, Մուշեղ Իշխանի, Անդրանիկ Ծառուկեանի, Արամ Հայկազի եւ ծնողներին կորցրած ու որբ մնացած այլ որդիների ինքնակենսագրական գործերում առկայծող: Որբի հոգեբանութիւնը ամբողջ կեանքում մնաց որպէս կարեւոր բաղադրիչ նրանց խառնուածքի եւ ինքնութեան, դարձաւ թելադրող ազդակ՝ մարդկային յարաբերութիւնների մէջ:

Վազգէն Շուշանեանը միշտ գիտակից մնաց իր այդ իւրայատուկ հոգեվիճակին. «Այն տարիքին երբ ուրիշները փափուկ ու տափ անկողիններում մէջ, մայրական գգուանքներով կը մեծնային, սալայատակներում տիղմի ու սանձարձակ պատանութեան վտանգը ճանաչեցայ: Կը մեծնայի փողոցի ուրիշ տղոց հետ եւ մեր լաւագոյն ընկերները բորոտ ու անօթի շներն էին»:⁽¹⁴⁾

Ընդդէմ Աստծու, լաւի ու բարւոյ

Ըմբոստանալ Աստծու դէմ՝ ով բարին է մարմնաւորում, ու աշխարհից ու կեանքից յուսախար ապաստանել չարին: Այս թեմաներին յաճախ ենք հանդիպում որբերի, ի մասնաւորի՝ Վազգէն Շուշանեանի գրականութեան մէջ: Սրանք արձագանքն են նրանցից առաջ եկող սերնդի Աղէտին բերած նմանատիպ հակադարձութեան, բայց չափազանցութեան հասցուած: Նրանք դեռ մանուկ հասակում իրենց անմեղունակ հոգիների վրայ կրեցին անարդարութեան ամենից այլանդակ կնիքը եւ զուր սպասեցին Աստծոյ արդարութեան:

թիւն, զոհողութեան ոգի՝ որ երբեմն կը հասնի մինչեւ ինքնուրացման ու հրա-
ժարման կեանք սովորական ուրախու-
թիւններէն, յանդգնութիւն ու նաեւ
ճկունութիւն ամեն անգամ, որ կեանք-
ը կը պարտադրե ժամանակաւոր նա-
հանջներ, կամք յառաջ խիզախելու ու
նաեւ պատրաստակամութիւն՝ նահան-
ջելու, երբ հոգ է փրկութիւնն ու հետե-
ւաբար քաջութիւնը, — ահա բարոյա-
կան յատկանիշներ, որ պատիւ կրնան
բերել մտաւորականի մը:

Եթէ բազմութիւնները միշտ իրա-
ւունք ունենային, ոչքան դիւրին պի-
տի ըլլար մտավորականին դերը: Եթէ
բազմութիւնները միշտ զգային յառա-
ջիկայ քաղաքակրթական արժէքները,
ուր պիտի ըլլար մեծութիւնը ստեղծա-
գործ գրազէտին: Ամբոխներու ճակատէն
միշտ քալած են արի ու խիզախ մար-
դիկ, մեծ բանաստեղծներ ու ժողովրդի
մեծ զաւակներ, նույնանալով այդ նոյն
ամբոխին հետ, այլեւ լուսաւորելով զայն:
Ու ինչպէս որ գետերը կը կազմուին թեւ
առ թեւ, առու առ առու եւ վտակ առ
վտակ այնպէս ալ այդ բազմութիւնները:

Ուրիշ, երբեմն, մտաւորականին սահմա-
կեցուցիչ միայնութիւնը՝ իր ներքին տի-
եղերքին դիմաց: Ուրիշ նաեւ անհրաժեշ-
տութեան մը ու նկարագրի գծեր՝ որոնց
չափանիշը միշտ կը մեկնի տուեալ հա-
վաքականութեան քաղաքակրթութեան
գերազանց շահերէն:

Ու վերջապէս այս հինգ ընդ-
հանուր յատկանիշներէն վեր, այս հինգ
ընդհանուր յատկանիշներուն կից, —
կայ վեցերորդ մը, որ կը գատորոշէ
որեւէ ազգի մը մտաւորականները՝ ու-
րիշ ազգի մը մտաւորականներէն: Ատի-
կա պատկանելիութիւնն է տուեալ ազ-
գի մը: Որքան բազմաթիւ են այն մար-
դիկը, որոնց համար ազգութիւնը
արկած մըն է յաճախ: Կրնային սահմա-
նին այս կամ այն կողմը ծնած ըլլալ ու
ոչինչ պիտի փոխուէր իրենց էութենէն:
Փոխարէնը մարդիկ կան ու մանաւանդ
մտաւորականներ, որ տուեալ պատմա-
կան շրջաններու, կը յաջողին ծածուկ
թուող հրաշքով մը, անձնավորել իրենց
ազգը, առանց հատուածական ատե-
լութեան, բնական գեղեցկութեամբ մը
բիւրեղացնելով իրենց դէմքին վրայ ինչ

որ ազգը ունի՝ ինքնեկ կերպով հարա-
զատ, արարչօրէն նշանակալից, ստեղ-
ծագործօրէն տարբեր ու միաժամանակ
մնայուն կերպով մարդկային:

Այդ մտաւորականները՝ կերպով
մը, պատմութեան ու ժամանակին մէջ
յարաչարժ, այլ իր ընթացքին մէջ մէկ
ու եզակի ազգի մը ներքին եղելութեան
արտաքին ճառագայթումներն են: Այս
երեւույթը կարելի է միայն՝ երբ մտաւո-
րականը ոչ միայն իր անցեալով, իր հո-
գեկան ու զգացական աշխարհով, այլեւ
իր մարդկային բարձրագոյն էութեամբ,
այսինքն իր ստեղծագործական նուա-
ճումներով, առանց արուեստական ճիգի,
կը յաջողի՝ զինքը ծնող ազգին գերա-
զանց շահերուն ու հարազատ էութեան
առանցքին մէջ մնալ, առանց զայն հա-
կադրելու մարդկային հաւաքականու-
թեան: Այս յաղթանակը կ'ենթադրէ ծայ-
րագոյն համեստութեան մը հետ՝ որով
մտաւորականը իր յետին մագարմատ-
ներով կը խրի իր ժողովրդին թաքուն
հարստութեանց ենթահողին մէջ, քաղցր
ու անկորնչելի հաւատարմութիւն մը՝
դէպի անոնք, որ իսկական կեանքը կը

Շուշանեանը յիշում է, թէ ինչպէս ինքը դաստիարակ-
ուել էր հաւատալու մարդկութեան բարութեանը եւ Աստուծոյ
արդարութեանը, որ տարածուած է բոլորի վրայ հաւասարա-
պէս: Նա դա անուանում է զազրելի խաբէութիւն, որովհետեւ
երբ ինքը, անօգնական որբուկ, մարդկութեան բարութիւնն էր
մուրում տեսաւ գարշադէմ ճշմարտութիւնը: Սպասեց Աստու-
ծոյ միջամտութեան երբ հիւանդ էր, քաղցած եւ անօգնական,
բայց տեսաւ մէկ աստուած միայն՝ Դրամի աստուածը:

Կ'ըսէին թէ Տիրոջ գութն ու ողորմութիւնը մա-
նանայի պէս կ'իջնէ բոլոր արարածներուն վրայ: Եղ-
կելի ու խոշոր սուտ մըն է ստիկա: Կ'ըսէին թէ արա-
րիչ մը կայ բազումողորմ, ամենակարող ու երկայնա-
միտ: Եթէ կար ալ, կը պատկանէր գորաւորներուն, յա-
ջողակներուն, սրիկաններուն ու ֆախաններուն, որ իր
անունով կ'երդնուին, ապառաջելով իրենց երկրային
հարստութիւնն ու իշխանութիւնը:⁽¹⁵⁾

Բարու եւ չարի անվերջանալի կռիւն փոթորկում է Շու-
շանեանի հոգին. «Խնչո՞ւ մեր մէջ երկու էակ կը բնակի, մէկը՝
փողոցայինը՝ լիրբ, հասարակ, վայրենի, միւսը՝ որ կը դողդոջէ
առաջին իսկ սիրոյ խոռովէն: Յաճախ մէկը միւսին կը խան-
գարէ, կից կու տայ, կը հայհոյէ, հետաքրքիր է այդ ստահա-
կի ու այդ ֆնոյշ տղուն կռիւնը»:⁽¹⁶⁾ Այդ կռուում մէկը յաղթա-
կան էր դուրս գալիս ու տիրում ենթակայի հոգեւում, թեւադ-
րում նրա տրամադրութիւնը, անհատականութիւնը, աշխար-
հայեացքն ու շրջապատի հետ յարաբերութիւնը: Շուշանեա-
նը այսպէս էր ընկալում ինքն իրեն, որ կարող էր լինել պար-
կեշտ ու բարեփրտ, բայց եւ անբարիշտ ու լալիւր փողոցային:

Թուրք ոճրագործութեան հետեւանքով առաջացած
իրարամերժ հոգեվիճակի էն ազնիւի ու բարու զգացումը
ազգային սահմանն անցնելով դարձաւ համամարդկային՝

յուսահատ ճիշն ու բողոքը Փարիզի փողոցներում հացի հա-
մար մարմինը վաճառողներին, դարձաւ յուսահատ ճիշն ու
բողոքը զբօսայգիների նստարանների վրայ գիշերող անտու-
նիներին ու թափառականներին: Դա արձագանքն էր մարդ-
կութեան մարդկային ձգտումների՝ երջանկութեան եւ հո-
գու խաղաղութեան: Շուշանեանը այդ բարձրագոյն հոգե-
կան վայելքին հասնելու համար մի ճամբայ էր տեսնում՝
անսակարկ անձնուիրութիւն, տալ անդադար տալ, առանց
փոխադարձ ակնկալիքի:

Տա՛լ, տա՛լ, տա՛լ, ամեն բան, այս կոյր, համր ու
թշուառական մարդոց, որ մեզ կը շրջապատեն. աղքա-
տին՝ հաց ու գինի, արիամարիտածին՝ յարգ ու կարե-
ւորութիւն, զիջիլ, զիջիլ, կեանքը այնքան վաղանցիկ ու
աղքատ է ուրիշին իրաւունքը վերցնելու համար: Պար-
գեւել փոքրիկ ուրախութիւն մը՝ արտասուող մանուկի
մը, ժպտիլ տգեղ ու տրտում աղջկան մը, գիտնալ տալ
միշտ ու մերժել որեւէ փոխարինութիւն ստանալ, տալ
անվերադարձ, տալ անվերապահ, տալ առանց սակար-
կութեան ու լռելի:⁽¹⁷⁾

Նոր աշխարհի, նոր գոյապայքարի համար նրանց մի-
ջոցները բաւարար չէին: Նրանց փոթորկածեծ հոգիներին
տուայտանքի մէջ չարի եւ բարու կռուի վրայ աւելանա-
լու էր եկել կռիւն ընտանի հնի եւ անծանօթ նորի: Արդիւն-
քը՝ փախուստ իրականութիւնից դէպի ծխով լի գիշերային
գինետներ ու գիրկը պոռնիկների: Մարմնային հաճոյքը չէր
կարող ցաւը մեղմացնել, բայց կարող էր բթացնել խղճաւ-
րութիւնը, սրբագոյն երազներին ու յիշատակներին դաւա-
ճանած լինելու տառապանքը:

Մօր մեղմ բայց նախատող ձայնը Շուշանեանին հան-
գիստ չի տալիս. «Ես քեզ ծնայ, մաքուր, պզտիկ ու արուա-

կերտեն ժողովրդին, անոնք՝ որ անոր թուշուններուն լեզուն գիտեն, անոնք՝ որ երկրին հողին համը կը զգան, անոնք, որ գիտեն թէ որ հովը որ կողմէն կ'ելլէ, — գիւղացիներն ու բանուորները:

Ազգի մը պատկանելիութիւնը անունի ու մկրտութեան խնդիր է միշտ: Որքան յաճախ կը հանդիպինք մարդոց, մանաւանդ գաղութներու մէջ, որ ի սպառ պարպուած են ոչ միայն ազգային, այլեւ մարդկային ամեն բովանդակութեան: Որքան յաճախ կը հանդիպինք մտաւորական կոչուած պարոններու, որ մտաւորական չլլալէ զատ՝ մարդ ալ չեն ու հայ ալ չեն:

Ու հոս է որ, այս դոյզն աշխատանքին վերջաւորութեան, կասկած մը կը սպրդի հոգւոյս խորը: Այս վեց պայմաններէն յետոյ ու այս բոլորէն վեր, նախապայման մը չկայ արդօք: Ի յառաջագունէ ու ըստ էութեան՝ անկարելիութիւն մը չէ միթէ գոհիկ եսասիրութեան ու աղտեղի անձնասիրութեան վրայ յենած յետադիմութեամբ տոգորուն անհատի մը համար՝ ճշգրտիլ մտաւորականի բարձր տիւղոսին: Խորունկ

առնչութիւն մը չկայ միթէ մտաւորականութեան ու յեղափոխութեան միջեւ: Ու ամբողջ խնդիրը տարբեր ձեւակերպում մը պիտի չստանար միթէ, եթէ այս լոյսին տակ քննէինք զայն:

Հաւաքենք սակայն մեր մտքերը՝ յանգելու համար հետեւյալ սահմանումին, հապճեպ ու անկատար անշուշտ, ինչպէս բոլոր տարազները, քանի որ կեանքը կը խնդայ մեր բոլոր սահմանումներուն վրայ:

Մտաւորականութեան սահմաններուն կրնայ մօտենալ այն անհատը միայն, —

ա) Որ օժտուած է բարձր իմացական յատկութիւններով, որ ստեղծագործ իմացականութեան նշոյլ մը ունի իր ճակտին ետեւ:

բ) Որ անընդհատ ու անընդմիջաբար, մնայուն ճիգով մը, կը գործածէ իր իմացականութիւնն ու տաղանդը յանգելու, համար մշակութային ու քաղաքակրթական բարձր աստիճանի մը, իւրացնելով ինչ որ ստեղծուած է իրմէն առաջ:

գ) Որ անշահախնդիր կը բոլ մը՝ իր իմացականութիւնն ու տաղանդը,

իր մտքի պաշարն ու իր անձը՝ ի սպաս կը դնէ մարդկային կեանքը շահագործող որեւէ գործունէութեան մը:

դ) Որ մարդկային մնայուն շահերուն համապատասխանող կեանքի ընդհանուր ուղղութիւն մը ունի, որ կը յառաջանա որոշ գծէ մը՝ հաւատարիմ մնալով ոչ միայն իր էութեան, այլեւ պատշաճեցնելով զայն այն գաղափարական ընտանիքին գահերուն, որուն դրօշին տակ կը կռուի:

ե) Որ նկարագիր ունի, ընդունակ է իր անձնական պզտիկ շահերը վտանգի տակ դնել՝ պաշտպանելու համար իր գաղափարները, որ կրողն է որոշ անհատականութեան մը:

զ) Որ իր էութեան էն նուրբ թելերով կը պատկանի ազգային հաւաքականութեան մը ու կ'արտայայտէ զայն, անոր մարդկային լինելութեամբ:

Ահա այն դասախօսութիւնը, որ պիտի ուզէի կարդալ, եթէ դասախօս ըլլայի՝ որեւէ հայ երկրորդական վարժարանի աշակերտներուն:

«Վազգէն Ծուշանեան» ժողովածու, 1943:

գեղ: Ես քեզ ծնայ աղուոր, տա՛մ ու անուշ աչքերով... Հիմա քեզ աչքերդ սուտ կը խօսին, ականջներդ լեցուն են խաղախ, անրովանդակ եւ շնական ձայներով ... դուն կը կռուիս հիմա, ձայնդ պաղ է, չար, վայրագ, քիմախնդիր ու կը միտնի ուրիշներուն սրտին մէջ...»⁽¹⁸⁾

Շուշանեանը փորձում է չլսել իր գիտակցութեան մէջ անդադար հնչող հին յուշերում թաղուած մօր փաղաքող ձայնը, բայց ներկան լի է անորոշութիւններով, ապագան՝ սեւ: Ինչի՞՞ ձգտել: Ինչո՞վ ապրել: «Աղուոր ու մեծ աչքերով երազը առյաւէտ լքած է մեզ: Մեր յոյսերը մութ են ու առանց թոխչի: Ցնորքներ չունինք: Մեր սէրերը հիւսնոց են, գունաթափ ու հէֆ, մեր սրտերուն պէս, որ կը հծծեն մութին մէջ, որ կը մսաին: Երգել չենք գիտեր ալ ու մեր բառերը ցուրտ են, պատրանաթափ ու առանց բովանդակութեան»:⁽¹⁹⁾

Երեւակայական օթեւանում

Երբ ներկան ոչինչ չի տալիս, ոչինչ գրաւիչ, երբ ապագան ոչինչ չի խոստանում, հոգեբանական այլընտրանքը դառնում է փախուստ տալ ամեն ինչից, ուրանալ իրականութիւնը, երեւակայական օթեւան կառուցել ու ապրել անցեալի, երազների ու հին յիշատակների այդ ապահով ամրոցում, «Արդարեւ, կանուխէն հոգիս ցանցած է երկու հրճուամբ ու մարմինս երկու սնունդ, երկու մանանայ — յիշատակն ու երազը...»⁽²⁰⁾ Եւ նա երազեց՝ գիտնալով հանգերձ, որ այնտեղ էլ ոչինչ չկայ սփոփիչ... «Ես կ'երազեմ յանապաղ աչքերս բաց, քաթիւններս խոնավ արտասուքի կաթիլներով: Լուռ: Խուլ: Յուզաբեկ, կործանած յիշատակներու աւերակոյտի մը մէջտեղ...»:⁽²¹⁾

Այս վտարանդի սերնդի համար աւելի դիւրին էր երազել լոյս ապագայի մասին, թէկուզ անիրագործելի ու անհասանելի, եւ սպասել անցեալի վերադարձին իր աւանդական

զրուածքով եւ օրէնքներով, քան փորձել նոր կեանքի հետ ընտելանալու անկարելի փորձը. «ուրախանալ երազներով, սնանիլ անկարելի ցնորքներով ... մինչեւ հիմա ու յաւիտեանական արժէքներու անհրաժեշտ վերադարձ, մաքրութեան առաւօտ»:⁽²²⁾ Այսպէս էր գրում իր սիրած աղջկան, երեւակայական Աստղիկին յղած մի սիրային նամակում. սպասում էր անցեալի վերադարձին՝ երբ սէրը սուրբ էր ու դիւթիչ, ու դեռ չէր աղտոտուել պոռնկանոցի տափականութեամբ:⁽²²⁾

Շուշանեանը նախընտրում էր ապրել իր յիշատակներով, ենթագիտակցաբար վերապրումի միջոց ընտրելով այն, վերապրել ու պաշտպանուել ընդդէմ օտար քաղաքակրթութեան, որ արհամարհում ու հեղնում էր նրա ազգային ինքնութիւնը, մշակոյթն ու աւանդութիւնները: Շուշանեանի սերունդը Ֆրանսիայում չկարողացաւ ընտելանալ նոր կեանքին եւ օգտուել նրա ընձեռած պատահականութիւններից՝ առանց խղճահարութեան, առանց յետ նայելու:

Յուսալքում, յոռետեսութիւն

Խաղաղ կեանք վարելու, ներկան ապրելու եւ սոսկալի անցեալը մոռանալու անարդիւնք մաքառումը, օտար աշխարհում իր ինքնութիւնը գտնելու տուեալսանքը, երիտասարդ Շուշանեանին չափազանցութիւնների տարաւ: Ծայրայեղ յուսահատութիւնը, զարմանալիօրէն նոյն ժամանակ երբ ստեղծագործում էր, երբ նրա տաղանդը իր արգասիքներն էր տալիս, երբ կեանքի գարունը դեռ չէր բոլորել, նրան հրում էր դէպի անէութիւն. «Հիմա ոչ մէկ փոխարինելի բան կայ կեանքիս մէջ, ոչ մէկ բան որմէ բաժնուիլը դժուար ըլլար, անկարելի: Գէթ այդպէս թուէր: Ու ասիկա ողբերգական է...»:⁽²³⁾ Կեանքում կրած զրկանքների հետեւանքով նրա թոքերում բուն դրած անբուժելի հիւսանգութիւնը գնալով սաստկանում էր ու մարում նրա ապրելու

տենչը: Կեանքի վերջին ամիսներին գրած մի ինքնա-վերլուծական յօդուածում, բացում է իր հոգին.

Անընդհատ խօսակցութեան մէջ եմ ինքս ինձ հետ: Ու անընդհատ ուրիշ մարդ մը՝ շատ ապրած ու շուտ ծերացած մարդ մը, ժողատ, քշուառական, ծամածուռ ու գէշ ժպիտով մը կը նայի ինծի, այս մարդուն ու այս մարդոց նոյն մարմնին մէջ: Ու բոլորս միասին պարտաւոր ենք ապրիլ նոյն մարմնին մէջ, մեր բոլոր արատներովը, ցաւերովն ու վերքերովը: Ես՝ իմ խանդավառութեամբս, դուն՝ քու յուսահատութեամբս: Ես պիտի կոռւիմ, ու դուն պիտի արտասուես:⁽²⁴⁾

Այդ պայթարի մէջ միշտ յաղթական էր յոռետեսութիւնը՝ «Օր մը առաջ, օր մը յետոյ, հոս՝ թէ քիչ մը հեռուն, երկրէն դուրս, թէ երկրէն ներս, նոյն ոսկերոտիքն է ու նոյն ասի մը անիւնը: Վերջացնենք, վերջացնենք այս անօգուտ, այս անելորդ, այս տխուր պատմութիւնը»:⁽²⁵⁾ Հոգեբանական այս ծայրայեղ յուսահատ իրավիճակը անսովոր հակազդեցութիւններ է տանում: Դա տեսնում ենք Շուշանեանի գրականութեան մէջ: Երբեմն վիրաւոր գազանի պէս անօգնական վէրքն է լիզում: Բայց համբերութիւնն ու ցաւին դիմանալու կարողութիւնը իրենց սահմանն ունեն: Անտանելի ցաւն ու վէրքից հոսող արեան տեսարանը գազանին խելագարութեան են տանում ու մղում նրան բզկտելու վէրքը, քանդել հանելու ցաւի աղբիւրը՝ թէկուզ իր կեանքի գնով: Շահան Շահունի կարծիքով, այդ արիւնոզ վէրքը խորը նստած է Ցեղասպանութեան սարսափները տեսած ու տառապանքները կրած ու Ցեղասպանութեան հետեւանքները ապրող իւրաքանչիւր հայ մարդու սրտում: Այդ բաց վէրքի պատճառած անտանելի ցաւը վրէժի սուր զգացում է առաջացնում ընդդէմ այդ ցաւը պատճառողներին, ոճրի պատասխանատուներին:

Շատերը ի հարկէ, զսպեցին, խեղդեցին այդ ներքին զայրոյթը, այդ վրէժի զգացումը ու կրեցին դրա հետեւանքը, որ այլ չէր քան խորտակումը կեանք, հոգեկան խանգարում: Բայց ովքեր են դրանք՝ այդ հսկայ ոճիրը գործողները: Շուշանեանը չի խօսում այդ մասին, չի փորձում նայել թուրքի հոգու հայելիի մէջ ու վեր հանել այդ անմարդկային ոճրին տանող նրա առհաւական յատկութիւնները: Կարծես, ոչ ոք, բացի Յակոբ Օշականը այդքան խորութեամբ լուսարծակի տակ չի առել ոճրագործին բացայայտ ու աներկիւղ յայտարարելու համար՝ «Ո՛չ միայն ոճրագործ մարդեր ունին գոյութիւն: Ունին գոյութիւն ոճրագործ ցեղեր: Ու թուրքերը չեն մերժեր այդ պատիւը»:⁽²⁶⁾

Ներադարձ հակազդեցութիւն

Զսպուած զայրոյթի, խեղդուած վրէժի զգացումի հոգեբանական ազդեցութիւնը Շուշանեանի հոգում եւ նրա գրականութեան մէջ դրսեւորւում է նրա ներադարձ հակազդեցութեամբ՝ վրէժ ինքն իրենից, ինքնաքննադատութիւն, ամեն ինչ վատն է իր մէջ, իր ամենամեծ թշնամին իր ներսից է: Յետոյ հակադարձութիւնը աւելի է շեշտւում, չրջւում դառնում է ռիսակալութիւն ու ատելութիւն ընդդէմ չրջապատի ու աշխարհի բոլոր գեղեցկութիւններին: Ու երբեմն, աշխարհի ու մարդկութեան դէմ տածած այդ դառն զգացումների ազդեցութեան տակ, փողոց է դուրս գալիս դիտաւորեալ թափփռուած կերպարանքով, պիղծ մտքերով, բերանին մի լկտի երգ ու մի լկտի խօսք անցնող կանանց հասցէին:

Վայրենօրէն ու մասնաւորաբար՝ օրեր կ'ըլլար որ չէի սանտրեր մագերս, ներքին խիստ մտադրութեամբ մը, աշխարհին ու մարդոց սնուցուած փնախնդրութեան մը ազդեցութեան տակ՝ նայուածքս կը դառնար ծուռ, շիլ, յիլ՝ լկտի կարելիութիւններով, ձեռքերս գրպանս ու փողոցի հաւաքուած գլանիկներու մնացորդներէ շինուած հաստ ու կոպիտ գլանիկ մը շրթունքիս՝ կ'անցնէի փողոցներէն հպարտ ու անբարտաւան, սրիկայ երգ մը շրթունքիս, անարգելով անցնող աղջիկները, ապա շնականօրէն, կը խօսէի անոնց իրենց գեղեցկութենէն թաց ու խենէշ բառերով:⁽²⁷⁾

Դա իր վրէժն է մարդկութիւնից, «կը զգամ որ մարդիկ վատ են, եւ հարկ եղած ատենը ժանիքներ պէտք է ունենալ զանոնք խածնելու համար: Կը զգամ որ պէտք է ունենալ թունաւոր ու չար լեզու ու կարենալ վիրաւորել անոնք, որ կը ժպրիին խայթել քեզ»:⁽²⁸⁾ Նրա հոգում բուն դրած այս վրէժանդրութիւնը երբեմն չրջւում է դէպի իր մօտիկ չրջապատը ու անտանելի դարձնում նրա հետ յարաբերուելը: Կարծես հաճոյք է ստանում իր «գոհերին», իրեն սիրողներին, տանջելուց նոյնիսկ եթէ դա նախ իր հոգին է պատռում: «Երբ նայեցայ անոր աչքերուն, սիրտս ելաւ. կը զգայի արցունքներս, որ կը թրջէին կոկորդս: Նայեցայ Արփիկին ու վայրենի ճիգով մը, — մնաս բարով աղուոր Արփիկ, — պոռացի լրբութեամբ, ստահակի պէս որ կը սուլէ աղջկայ մը ետեւէն»:⁽²⁹⁾

Անառակութիւն, ցոփութիւն, թմրամոլութիւն, սրանք միջոցներ են անտանելի ցաւը մեղմացնելու համար, մարդը անզգայ ու աշխարհի դէմ անտարբեր դարձնելու համար: Սակայն մի պատկեր կայ, մեռած քրոջ ուրուականը, որ ամեն անգամ երեւում է նրան սթափեցնում ու այդ սայթաքումներէ յետ պահում նրան:

Քոյրը՝ սիրոյ եւ մաքրութեան խորհրդանիշ

Յանախ եղանակ մը կը բաւէ զգայարանքս ոտքի հանելու համար: Կը խոսովիմ ու կը բաղձամ վագել անառակութենէ անառակութիւն, գահաւանդէ գահաւանդ, անբարիշտ ու մեղապարտ: Կ'ուզեմ չափել մարդոց ցանկութիւններուն ընդարձակ պարտէզը հեթանոս նայուածքով մը ու մարմինս նետել անոնց կիրքերուն կապոյտ բոցին: Կ'ուզեմ թաւալիլ հանրատունէ հանրատուն, գինարբուքէ գինարբուք՝ գինով ու ուժաբափ իյնալու համար անասնական փունի մը մէջ, բայց քու աչքերդ քու խոշոր շականակագոյն, լուսաբաբախ, անմեղ ու մանկունակ աչքերդ կ'արգիլեն զիս:⁽³⁰⁾

Մեռած քրոջ երեւումը յաճախակի երեւոյթ է Շուշանեանի գրականութեան մէջ: Նա խօսում է, պատմում է աքսորի ճամբին ընկած այդ փոքրիկ աղջնակին, թէ որքան դժուար է կեանքը այս օտար աշխարհում, որ իր նոր աքսորն է, թէ ինչպէս է ինքը կըլլ յիշատակների բեռան տակ եւ չի կարողանում ձեռքազատուել երազում կամ արթնութեան մէջ իրեն երեւացող ահռելի տեսարաններից: Բայց քոյրը իր զրուցակիցը չէ միայն, այլ մի տեսակ արգելակ. նրա մաքրամաքուր կերպարը յետ-մահու իր ազդեցութիւնն է պարտադրում եղբոր անհանգրուան կեանքի վրայ: Նա դերակատար է նոյնիսկ նրա անձնական, սիրային յարաբերութիւնների մէջ: «Յայգերդ» բանաստեղծութեան մէջ դարձեալ խօսում է մորթուած քրոջ

հետ, գանգատ չէ դա, ոչ էլ դժգոհանք, բայց մի ֆրանսացի
Լիւսէթի կամ մէկ այլի հետ սիրաբանելիս ինչո՞ւ է քրոջը տես-
նում նրա մէջ, նրան շփոթում քրոջ հետ, կարծես նրա շրթունք-
ները քրոջ շրթունքներին են հպում, կարծես քոյրն է իր տար-
փաղին գրկում: Շփոթում է, Լիւսէթին է նորից: Արդեօք սա
դաւաճանութիւնն է՞ Լիւսէթին: (31) Թէ՞ գուցէ ազգապղծու-
թիւն: Չէ՞ որ ցեղասպանութիւնը ջնջում է օրէնքը, հասարա-
կութեան հիմը կազմող բարոյական հասկացողութիւնները:

Բարոյական եւ ընկերային հիմնօրէնքների փլուզում

Թուրքի ռճրագործութիւնը մի ազգի կոտորածով ու
տեղահանութեամբ ու նրա հայրենիքի կործանումով չա-
ւարտուեց, այլ ջնջեց օրէնքը, գլխավոր շուռ տուեց հասա-
րակութեան հիմը կազմող բարոյական արժէքներն ու հաս-
կացողութիւնները, խլեց նրանից մարդկային բնական յա-
րաբերութիւններ մշակելու նրա ընդունակութիւնը: Վազ-
գէն Շուշանեանի գրականութեան մէջ արձագանք գտած
այս թեման մէկ ապացոյցն է այդ աղիտալի իրողութեան:

Բարոյական հասկացողութիւնների եւ մարդկային բնա-
կան յարաբերութիւնների փլուզման իրողութիւնը իր արտա-
յայտութիւնն է գտել ընդհանրապէս յետ-Եղեռնեան տարի-
ների հայ գրականութեան մէջ: Այնուամենայնիւ, ֆրանսա-
հայ, մանաւանդ՝ «Մենք» շարժման հետ քայլ պահող գրող-
ները, դրանց շարքում նաեւ Վազգէն Շուշանեանը, այդ թե-
ման զարգացրել են իր ծայրայեղ պարագաներում՝ ազգապղ-
ծութեան կամ մծղնէութեան թեմաներ արծարծելով: Հաւանա-
բար որոշ հափով ազդուելով ժամանակի ֆրանսիական գրա-
կանութիւնից — ուր խեղդած ու անբնական յարաբերութիւն-
ները տարածուած ու սիրուած նիւթեր էին — այս գրողները
իրենց ազատութիւն են տուել հայ գրականութեան մէջ բե-
րելու այլապէս թաքու համարուող նիւթը: Նպատակը ո՛չ թէ
«նորարարութիւն» բերելն է եղել, այլ՝ ցոյց տալ Եղեռնը վե-
րապրած խլեակներից — մեծ մասամբ երիտասարդ տղաներ,
այրի կանայք ու երեխաներ — կազմող Սփիւռքի ընտա-
նիքի անդամների կորուստով պայմանաւորուած վտանգա-
ւոր սփռուածութիւնը, կորցրած հարազատների ու հայրենի
օճախի կարօտը, կամ կարօտախտը, եւ այս բոլորի ազդեցու-
թիւնը բնական յարաբերութիւնների վրայ: Փանդուր թեմա-
յականացնելով նրանք նպատակադրել են կարելոյն չափ վե-
րականգնել, նախկինին վերադարձնել փլուզուածը: Նրանք
անկասկած ծանօթ էին Զիգմունդ Ֆրոյդի յայտնի վարկածին
ըստ որի ազգապղծութեան արգելումը մէկ ու միակ հիմքն է
ընկերային/հասարակական օրէնքի, որ հասարակութիւնների
զարգացումն է պայմանաւորում. իսկ դրա խախտումը, թաք-
ուի վերացումը, հասարակութիւնների հիմքն է խարխուլում:

Յատկանշական երեւոյթ է: Շուշանեանը «քոյրս»
անուանումն է տուել բոլոր այն հայ աղջիկներին, որոնց հետ
սիրային կապ է հաստատել: Սա պատահական չէ, արմատ-
ները խորն են, դարձեալ Եղեռնով պայմանաւորուած: Տե-
ղահանութեան ու աքսորի տարիներին, այդ մարդիկ, կար-
ծես եղբոր բնազդով, ստանձնել էին երիտասարդ կանանց ու
աղջիկների պաշտպանութիւնը՝ ընդդէմ թուրքի, քուրդի ու
զափթիէների ոտնձգութիւնների: Մի ընտանիքի պէս իրար
օգնելը շարունակում էր այդ հարաշուք տարիներից յետոյ
էլ Սփիւռքի նորակազմ համայնքներում: Հայ աղջիկը քրոջ
պէս էր եւ այդ ընդունուած քոյր ու եղբոր յարաբերութիւնը
պատնէ էր հայ տղաների ու աղջիկների մէջ սիրային կապ

հաստատելու դէմ ու բերում էր մեղքի զգացում, կարծես
կատարուածը մի տեսակ ազգապղծութիւն լինէր:

Սփիւռքը սայթաքում էր, դէպի ուծացում էր գնում:
Իսկ ի՞նչ կարող էր անել հայ մտաւորականը: Ո՞րն էր նրա
ապագայի յոյսը:

Խորհրդային Հայաստանը՝ յոյսի փարոս

Վազգէն Շուշանեանի սերունդը փորձեց սփոփուել
ապագայի յոյսերով: Կարելի՞ էր բարձր պահել հին արժէք-
ները, որոնք գունաթափուում, խորտակւում էին օտար քա-
ղաքակրթութեան դէմ յանդիման գալով, երբ դեռ նորը
չկար դրանց փոխարինելու: 1925-ին «Գաղութահայ գրա-
կանութեան շուրջ» դասախօսութիւնների շարքում Շու-
շանեանը այդ մտահոգութիւնն է յայտնում: Նրա կարծի-
քով, ազգապահպանման պայքարը անյուսալի եւ անօգուտ է
Արեւմտեան Սփիւռքի պայմաններում: Իր խօսքերով, «Հիմ
սերունդին պայքարը պարզ էր՝ կռուիլ տապալելու համար
բռնութիւնը կամ զարգացնել մշակոյթը: Պայքարը պարզ չէ
այսօր: Քաղաքական, տնտեսական, գրական, փիլիսոփայա-
կան արժէքներու ընդհանուր փլուզում կը տիրէ: Հի՞մ թէ
նո՞ր քաղաքակրթութիւն: Կը փախնմ մութին մէջ»:(32)

Իր պէս մտահոգ այլ մտաւորականները պէս, ինքն էլ
սակայն պայքարեց, գրեց, քարոզեց, բողոքեց ու զգուշաց-
րեց, միայն թէ «յաղթանակի շեփոնները չլռեն, կարելորդ
այն է, որ մեր երգերը շարունակեն գոռալ պանդխտութեան
այս գէշ տարիներուն»:(33)

Որպէս յոյսի փարոս հայեացքը Խորհրդային Հայաս-
տան ուղղեց եւ յուսաց որ մի օր արդարութիւնն ու հա-
ւասարութիւնը կը տիրեն այնտեղ, երկիրը կը վերակա-
ռուցուի եւ այս որբ տղաները, ովքեր «իրենց նորակազմ,
բայց ամուր ու բարի ուսերուն վրայ իրենց ազնիւ մեռել-
ները պիտի կրեն առանց տրտուիցի, դառնութեան կամ յու-
սաբեկութեան, յաղթանակի ու հաւասարութեան անընկ-
նելի հաւատով»:(34), պիտի կարողանան մի օր տեղաւորել
«եքիկըւածօրէն այս նշխարները, մեր հայրենի հողին ծոցը
... “նահատակներու պալատ” կոչուած սրբաբանդակ աստե-
ղարանի մը մէջ ու ըսեն իրենց մեռելներու հոգիներուն ...
հանգչեցէ՛ք այստեղ ձեր երդիքին տակ»:(35)

Սփիւռքը անյուսալի էր, եւ Շուշանեանը պատրաստ էր
զոհ տալ Սփիւռքի բոլոր կառոյցները՝ Հայաստանի յառաջ-
դիմութեան եւ յարատեւման սիրոյն:

Ոչինչ աւելի բանկազին է այս երկրի վրայ քան
հայրենի հողը ... Թո՛ղ օտարութեան այս բոլոր եզերի-
ներուն վրայ վերջին հայերէն բառը խեղդուէր վերջին
հայուն կոկորդին մէջ՝ միայն թէ մեր հազարամեայ
հողերուն վրայ ցարասիներն ու բարդիները շարու-
նակէին դողդոջել իրենց հայերէն երգը եւ ժողովուր-
դը շարունակէր հողը հերկել մեր ակօսներուն մէջ:(36)

Նրա կարծիքով Սփիւռքը արհեստական էր եւ հայը
միայն իր հողի վրայ կարող էր արմատ նետել ու բարգաւաճել:

Վերջաբան

Վազգէն Շուշանեանը իր գրական հերոսներին ձեւա-
ւորում ու կերպարանաւորում է կարծես հայելին իր առջեւ
բռնած: Տարբերութիւն չունի եթէ՛ այդ հերոսին Վահագն,
Երուանդ կամ մէկ այլ անունով է կոչում, կամ թէ օրագ-

րի պէս յիշատակներ է ոգեկոչում, պատումը միշտ առաջին դէմքով է, ինքն է, իր կեանքը, իր ներաշխարհը՝ Աղէտի հետեւանքների առջեւ բացուած: Շուշանեանի լեզուն հարուստ է, գունագեղ, պատկերաւոր, զգացական բայց երբեք հեռուորական: Ներկայ յօդուածիս մէջ ղիտաւորեալ են երկար մէջբերումները: Նպատակս է եղել ընթերցողին փոխանցել համար ու բոլոր նրա վճիռ պատումի: Ձէ՞ որ կատարածս գեղադիտական գրաքննադատութիւն չի եղել...

Շուշանեանի գրականութիւնը իր մէջ է պարփակում յետ-եղեռնեան Սփիւռքում ձեւաւորուող նոր ուղղութիւնը, որ թէեւ իր բնոյթով շարունակութիւնն էր նախապատեւրագմեան գրական ժառանգութեան, բայց նրա արմատները եղեռնի չարաշուք տպաւորութիւնների մէջ էին խրուած, իսկ նրա ծիլերին սնուցանող հարազատի կորստի ու որբութեան դառնութիւններն էին ու Արեւմտեան Հոգեբանութեան ազդեցութիւնը, ուր մարդն է իր հոգու բոլոր ծալքերով, զգացումներով, իր տառապանքներով ու հաճոյքներով, իր գեղեցիկ մերկութեամբ, իր սիրոյ ու կրքերի աշխարհով: Շուշանեանի գրականութիւնը արտայայտիչն էր նաեւ ամենօրեայ անկարելի պայքարի, գոյատեւման պայքարի, որի գէնքը սուրբ ու եթերային գաղափարներ չէին, իդեալակա-

նացուած արդարութեան ձգտումներ չէին, այլ գործնական-նր՝ բիրտ ու գոեհիկ կռուի մէջ «խլէ՛, գողցի՛ր, յափշտակէ՛», որպէս իրապաշտ խարաղանում տիրող վիճակի, որպէս ահազանգ ոչնչացման ու անհայտման:

Շուշանեանը ապրեց թշուառութեան մէջ, մեռաւ թշուառութեան մէջ դեռ երիտասարդ՝ 30-ականների անելանելի իրավիճակի ու ցեղասպանութեան անմիջական ազդեցութեան ճիրաններում բռնուած: Ցեղասպանութեան յիշատակը շատ թարմ էր, շարունակուում էր նրա ուղղակի ու դեռ չմիջնորդուած ներգործումը, սարսափելի անցեալը մօտիկ էր. իսկ ներկան ոչինչ չունէր միթաւորող: Այն ինչ որ պարզ էր եղեռնի ահաւոր հարուածն էր հայ ժողովրդի կեանքի ծառի արմատին: Այն ինչ որ պարզ էր վերապրողների հոգեբանութիւնն էր, զոհի հոգեբանութիւնը՝ որպէս հետեւանք:

Շուշանեանն ու նրա սերնդակիցները չէին կարող նախատեսել, հենց իրենց ցանած սերմերի ծլարձակումը նոր օրերի սփիւռքահայ գրականութեան մէջ, ապացոյցը վերյառնումի՝ վերյառնում զոհի հոգեբանութիւնից՝ ի խնդիր առողջ գրականութեան, ազգային գրականութեան:

ՌՈՒԲԻՆԱ ՓԻՐՈՒՄԵԱՆ
Լուս Անճելլա

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1) Չակերտների մէջ առնուած այս բառակապակցութիւնը յղում է Փարիզում կազմուած «Չափահաս երկսեռ որբերի միութիւն» կոչուող, ծնողներին կորցրած, Եղեռնը վերապրած երիտասարդների կազմած խմբակցութեանը: Այդ նախաձեռնութիւնը, այդ միութեան գոյութիւնը, ինքնին ենթադրում է մի մնացում հոգեվիճակ մայրակորոյս երեխայի ով իր կեանքից հաճող էր գոհունակութիւն է քաղում մօր հետ անդրշիրիմեան կապի կամ յափտեմական երազի մէջ: Այս կազմակերպութիւնը բացի հոգեւոր ապաստանից փորձ էր անում վերահասու լինել ու օգնել որբերի սերնդի իրապատու կարիքներին: Խորիմաստ է այս սերնդի ինքն իրեն տուած որակումը, որ պարունակում է իրապատու զգացումներ, մտայնութիւններ, աշխարհայեացք ու կենցաղավարութիւն: Այդ սերնդի գրականութիւնը արտացոլքն է այս հոգեվիճակի:
- 2) «Մենք» շարժման մասին բառական թուով գրականագիտական յօդուածներ եւ վերլուծութիւններ տեղեկութիւն են տալիս դրա կազմութեան, շարժառիթների, մասնակիցների եւ որդեգրուած ուղղութեան կամ ուղղութիւնների մասին: Այստեղ, ընթերցողին կարող են յղել իմ աշխատութեանը, The Armenian Genocide in Literature, Perceptions of those who Lived through the Years of Calamity (Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2012, 2014), որից բխում է նաեւ ներկայ յօդուածը:
- 3) Ծաւարը Նարդունու վկայութեամբ, շարժման մանիֆեստն էլ իրեն՝ Նարդունուն է վստահուած եղել, սակայն ի հարկէ, անհամաձայնութիւնների պատճառով, «Մենք» յոյս է տեսել առանց հոշակագրի: Պարբերաբերթի տարբեր համարներում տարբեր յօդուածագիրներ, նոյնիսկ իրար հակադրուելով, շեշտադրել եւ վերլուծել են մանիֆեստոյի մէջ իրենց համոզմամբ ընդգրկուելիք հարցերը: Տես՝ Կարո Փոլատեանի հարցազրոյցը Ծաւարը Նարդունու հետ, «Զրոյց», (Փարիզ, 1952), էջ 164-69: Նոյն հարցազրոյցի մէջ, Նարդունին կարծիք է յայտնում, որ ֆրանսահայ գրականութիւնը մեծ բարձունքների պիտի հասնէր՝ եթէ շարժման շուրջ հաւաքումների միջեւ ներդաշնակութիւն լիներ: Վազգէն Ծուշանեան, «Երկիր յիշատակաց», (Երեւան, 1966), էջ 275:
- 4) Նոյն, էջ 20:
- 5) Նոյն, էջ 341:
- 6) Նոյն, էջ 359:
- 7) Նոյն, էջ 360:
- 8) Նոյն, էջ 248:
- 9) Նոյն, էջ 250: Բովանդակութիւնը յղում է, որ այստեղ, «քեզ» դերանունով Ծուշանեանը իր մեռած քրոջն է ակնարկում: Պիտի տեսնենք, թէ որքան կրկնուած թեմա է քրոջ ոգեկոչումը Ծու-

- շանեանի մօտ:
- 11) Ֆրանսուա Նօէլ Դապէօֆը (Babeuf, 1760-1797), լեղափոխական գործիչ, կեանքի մեծ մասը ապրեց Փարիզում: Միշտ հալածուեց իր գաղափարների համար եւ վերջն էլ գլխատուեց կառավարողի վրայ:
- 12) «Վազգէն Ծուշանեան», հրատարակութիւն Ծուշանեանի մահուան առաջին տարեկիցի առիթով, Փարիզ, 1942, էջ 75:
- 13) Ծուշանեան, «Վասն պատրանաթափ մանկութեան եւ մնացում աղքատութեան», տես՝ Գ. Սեւանի մեմագրութիւնը՝ «Վազգէն Ծուշանեան», Երեւան, 1968, էջ 105:
- 14) Նոյն, էջ 45:
- 15) Նոյն, էջ 10:
- 16) Ծուշանեան «Սիրոյ եւ արկածի տղաքը», Պէյրութ, 1957, էջ 42-43:
- 17) «Գարնանային սիրոյ հեզ նամակներ», էջ 31:
- 18) Նոյն, էջ 94:
- 19) «Երկիր յիշատակաց», էջ 19:
- 20) Ծուշանեան, «Ալեկոծ տարիներ», տես՝ Գ. Սեւանի մեմագրութիւնը, «Վազգէն Ծուշանեան», էջ 33:
- 21) «Երկիր յիշատակաց», էջ 218:
- 22) «Գարնանային սիրոյ հեզ նամակներ», էջ 49:
- 23) «Երկիր յիշատակաց», էջ 334:
- 24) «Վազգէն Ծուշանեան», հրատարակութիւն Ծուշանեանի մահուան առաջին տարեկիցի առիթով, Փարիզ, 1942, էջ 79:
- 25) Նոյն, էջ 80:
- 26) Յակոբ Օշական, «Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան», 9-րդ հատոր, Անթիլիաս, 1980, էջ 279:
- 27) «Գարնանային սիրոյ հեզ նամակներ», էջ 95:
- 28) Նոյն, էջ 96:
- 29) «Սիրոյ եւ արկածի տղաքը», էջ 186:
- 30) «Երկիր յիշատակաց», էջ 244: Այստեղ, «քու» դերանունով Ծուշանեանը դարձեալ մեռած քրոջն է ոգեկոչում:
- 31) Տես, «Ցայգերգ» բանաստեղծութիւնը «Հայրենիք» ամսագրում, Գ. տարի, թիւ 12, 1925: Տես նաեւ անվերապիր բանաստեղծութիւնը նոյն ամսագրում, Գ. տարի, թիւ 10, 1926, ուր նոյն թեման է արծարծում:
- 32) Ա. Թոփչեանը այս տողերը մէջբերում է «Երկիր յիշատակաց»ի իր հեղինակած նախաբանում:
- 33) Ծուշանեան, «Մարդ մը, որ Արարատ չունի», տես՝ Գ. Սեւան «Վազգէն Ծուշանեան», էջ 24:
- 34) «Երկիր յիշատակաց», էջ 209:
- 35) Ծուշանեան, «Ամրան գիշերներ», Գաֆիթէ, 1930, էջ 73:
- 36) Այս տողերը առնուած են Ծուշանեանի օրագրից, 1940-ին գրուած: Տես՝ «Հայրենիք», 1943, մայիս-յունիս միացեալ համար: